

Катя Христова Меламед

Етно – културни процеси в българското общество
по данни от езическите некрополи VII – IX век

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане
на научната и образователна степен “доктор”

София 2014

Трудът се състои от две основни части – текст и аналитичен каталог. Текстът съдържа 8 глави: Въведение, Подход, Исторически бележки или Балканска култура, Некрополи от IV – VII век, Славянски некрополи с кремация, Биритуални некрополи и Изводи; Библиография и Извори.

ВЪВЕДЕНИЕ

Целта на този труд е да проследи какви етно - културни процеси протичат в българското пред-християнско общество; от какви фактори са обусловени те; какъв е моделът на организация на българското общество през VII – X век. Основният емпиричен материал, използван за тази цел, идва от ранносредновековните некрополи, известни от днешните български територии и публикувани с каталог на гробовете. При нужда са привлечени и данни от неизследвани системно некрополи, с отделни техни известни елементи. Използвани са възможностите на погребалния обред като източник за наблюдение върху социалните процеси, социалната йерархия и демографската характеристика на обществата, които го съблюдават. Изследвани са езическите погребални практики през VII – началото на X век. Направен е и опит за

реконструкция на културните процеси, които се развиват в българското общество през това време.

Археологическите извори са представени съобразно общ принцип, който ги прави съпоставими един с друг. Той е разработен като код за описание на погребалните практики. Кодът е повлиян от И. Каменецкий, но силно променен, за да съответства на ранносредновековната епоха.

Археологическият материал създава известни затруднения. Проучените некрополи не са разпределени равномерно хронологически и териториално. Поради това обстоятелство част от проблемите могат по-скоро да бъдат само формулирани, без да се представи приемливото им разрешение на сегашния етап на познание.

Изследването е съсредоточено върху няколко основни проблема:

1. Балканска култура, разбрана като средата, в която се развиват всички събития и процеси, избрани за изследване.
2. Дефиниция за погребален обред: социално обоснована система, която регулира отношенията между живи и мъртви в едно общество. Разбирането на погребалните практики като *Modus vivendi*, начин на живот.
3. Мястото на славяните в Балканската култура.
4. Разнородната същност на българското езическо общество.

За изясняване на тези проблеми са набелязани следните задачи:

- Анализ на погребалните обреди през VII – началото на X в. Той включва в себе си:

- анализ на топографията на некрополите и мястото им в околната природна и културна среда;
- вътрешна организация на некрополите;
- видове гробни структури;

- начини на погребване; практики за подготовка и полагане на мъртвеца в гроба, както и срещу превъплътяване; отношение между погребалните практики и пола, възрастта и социалния статус на погребвания;
 - гробен инвентар: типове предмети и тяхната зависимост от пола, възрастта и социалния статус на погребания;
 - жертвена храна: количествена и качествена характеристика; видове животни и тяхната зависимост от пола, възрастта и социалния статус на погребания; животни – спътници;
 - поменални практики.
2. Според емпиричния материал, обособяване на групи с еднакви характеристики на погребалния обред; обвързване на групите с територия, време и при възможност с етнос.
 3. Проследяване на историческите и обществени предпоставки, довели до формирането на отделните групи, където това е възможно е възможно.
 4. Анализ на данните от писмените документи, устната традиция и етнологията; съпоставянето му с данните от археологическите извори.
 5. Изследване на представите, изразени чрез определени, сравнително стабилни групи погребални практики, което води до свързването им със съответни общности. Общностите може да са обособени съобразно различни признаци – етнически, социални, културни. Активното използване на исторически, фолклорни, етнографски, митологически и други документи помага да се потърси поне характера на обособяването.
 6. Най-после, изследване на състава и структурата на българското езическо общество, както и процесите, които протичат в него.

Хронологическите рамки на изследването са между края на VII и края на IX в. В хода на работа се оказва необходимо да се изследват погребални практики от IV – VII в., разположени извън териториите на големите антични градове, които не са систематизирани специално или са резултат от последните разкопки на автора. Те са разпръснати в различни райони на страната и се вписват в различна културна среда. Свързани са с различни етнически или социални групи, местни или заселени тук по време на Великото преселение. Във всеки случай те имат отношение към развитието на средновековната българска култура, тъй като създават част от средата, която можем да наречем Балканска култура. В тази среда се вписват славяни и българи, всеки в своето си време; върху нея и във взаимодействие с нея се развива ранната **българска** култура.

Горната хронологическа граница е съобразена с приемането на християнството за официална религия в България през 864 г. Използвани са и данни от малко по-късни некрополи, когато в тях са отчетени следи от характерни езически практики.

Изследването не излиза извън границите на днешните български земи.

Във Въведението е включена и историята на проучванията по предмета на дисертацията. Основните трудове са обсъдени подробно. Наред с концептуалните трудове по археология, са включени и изследвания по етнография и антропология. Публикациите на проучените ранносредновековни езически некрополи, които съдържат и каталог на гробовете, са цитирани в съответния параграф в Каталога, както и при анализа на погребалните обреди.

ПОДХОД

Основният емпиричен материал, върху който почиват разсъжденията и изводите в този труд, е добит от археологически разкопки.

Разгледан е проблемът с археологическите култури. Той не е решен напълно. Колебанията в изводите произтичат от същността на ранното средновековие – известни и неизвестни по име безписмени племена, които преминават огромни разстояния, създават временни обединения, които често се разпадат, а описанията са дело на историци, които слабо познават езика и нрава им. Предметите и украшенията, с които си служат, обичайно са продукт на ателиета, работили в периферията на писмени и безписмени свят – те указват дата на производство и културни традиции, но трудно могат да ни осведомят кой точно и кога си е служил с тях. Авторът напълно се придържа към изводите на Р. Рашев за номадската култура на българите. Останките от носителите на ранното средновековие можем да организираме в археологическа култура, но не винаги можем да ги свържем с етноси.

В същата връзка е разгледан и проблемът за етническата и етнонимическата ситуация, поставен и разискван от Ал. Фол. Макар и съотнесен към тракийската древност, същият проблем съществува и в ранното средновековие; успешно можем да го приложим и към действителността на Великото преселение на народите, изследвана в труда. Характеристиките на средата, които пораждаат този проблем, са сходни и в двата случая:

1. Многобройност от неидентифицирани или неназовани безкнижовни племена;
2. Наличие на силно и/или воюващо племе или племенно обединение;
3. Описания на обстановката от чужди, най-често враждебно настроени наблюдатели.

Един от основните ръководни принципи, следван при осмислянето и интерпретацията на археологическия материал,

е заимстван от теоретичната физика: цялата природа трябва да се разбира като различни страни от една съвкупност от явления. За да схванем същността на нещата, трябва да оценяваме тяхната многостранност като последствие от действието на сравнително малко на брой най-прости процеси и сили, които се съчетават всестранно.

Действието на психологическия човешки фактор не подлежи на дефиниция. Човешкото поведение не може да се изрази чрез строга статистика, нито може винаги да се включи в предварително структурирани модели. Човешкото поведение може да се прогнозира само относително. В този смисъл съвсем на място идва изводът, обоснован от Ал. Фол, че “действителността е била и е винаги по-сложна от неизбежната при всяко проучване абстракция”. Тези разсъждения придобиват особена сила поради естеството на изследвания проблем – смъртта и поведението на хората, свързано с нея.

Проучването на значителни по обем и разнообразни археологически, исторически, фолклорни, етнографски и социологически документи водят автора до формулирането на дефиниция за погребален обред: *Погребалният обред е социално обоснована система, която регулира отношенията между живи и мъртви.* Той представлява една от характеристиките на *Modus vivendi* на което и да е общество. Интерпретацията на използваните разнообразни извори почива върху тази дефиниция.

Всяко общество има нужда от такава регламентираща система. Тази нужда предопределя и сравнително стабилната ѝ устойчивост. От друга страна, съвсем човешки фактори, извън всяка дефиниция, допринасят често за известно разнообразие на практиките вътре в нея. Именно по тази причина основната функция на погребалния обред е регулационна. Той се състои от различни практики и от тяхната мотивация, включена в светогледа. Погребалният обред е въпрос на светоглед, на отношение човек – природа,

на отношение ego – mundi. Поради това практиките му не могат да бъдат механични и неосмислени. Нарушаването на тези отношения би довело до хаос, до разрушаване на обществото, а и до лични или семейни беди и нещастия. Чрез погребалните действия човек урежда отношенията си със силите, които впрочем сам е описал и систематизирал заради, да приемем най-общо, недостатъчно познание. Най-често човек подкупва тези сили, омилостивява ги, изпросва от тях благосклонност или пък отнема напълно възможността им да влияят. Точно тези действия са регулатори в отношението ego – mundi и затова са задължителни. Само промяната в светогледа, отпадането на причините, поради ново познание, например, или намирането на друго обяснение, или развитието на това отношение само по себе си, може да доведе до промени в погребалния обред. Не винаги обаче тези промени могат да се проследят археологически.

Често в археологическата литература се срещат описания на погребения, когато всъщност се описва само гробът и това, което е останало в и около него. Археологически се разкопава гроб. Погребението е процес, на който може да се присъства, в който може да се участва, все едно от коя страна. Може да се направи опит за реконструкция на погребението, но по-голямата част от него не може да се проследи археологически. Това обосновава използването на данни от устната традиция при интерпретацията на археологическите данни, обосновава етнологическия подход към интерпретацията на археологическите извори. Погребението отразява състояние на преход, също както раждането, инициацията или сватбата. Това знаем също от устаната и писмената традиция, а не от археологията.

Погребалният обред зависи от много и разнообразни фактори. Във всеки случай те имат ясно изразено и обосновано място в социалната структура: пол, възраст, социален статус на умрелия и неговото семейство, организация на обществото, религия и митология, морал,

причини за смъртта, локализация на отвъдния свят, представи за пътя между двата свята, представи за начина на живот след смъртта, околна среда. Към това могат да се прибавят родовата памет за мястото, където е заченат или роден първият човек на племето или рода – родоначалникът, прадедът или прамайка и посоката на преселение от изначалните обиталища. Тези фактори, мотивирани в светогледа, предизвикват определени действия.

Понякога, под въздействието на психологически фактори, които не могат да се дефинират, а още по-малко да се проследят ясно, се запазват за неопределено време отделни погребални практики, на пръв поглед несвързани с целия обред, извън общия им съвременен за епохата контекст. Те объркват – или ненужно усложняват, всяка класификация. Често подобни практики – изключения от някоя стройна типология, отдавна са загубили не само общия си смисъл, не само няма спомен за първопричината им, но няма и съвременен дори опит да се даде някакво обяснение. Обяснението е задължителен момент в жизнения, функциониращ погребален обред. Изпълняването на погребални действия, които се обясняват само с “така се прави” е подчинено тъкмо на психологически фактори. Разбира се, могат да се потърсят – и да се намерят, сложни обяснения или далечни паралели с недотам сродни култури. Най-вероятно обаче в повечето случаи става дума за практики, свързани с общо човешката страна на всяко погребение, за въздействието на чисто психологически фактори, които не подлежат на дефиниция. Изглежда при това, че са сравнително устойчиви и много консервативни елементи на светогледа, който ги е предизвикал някога. Тези практики, поради значителното си разнообразие и непредсказуемост създават сериозни затруднения при интерпретацията на археологическите извори и пробуждат съмнения в резултатите от статистическата им обработка. Обърнато е също внимание, че погребалната обредност по правило е поверена на жените и

че авторът се присъединява към онези, които възприемат и изучават човешката култура като поведение. Погребението е женска работа, както и раждането. В бурната епоха на ранното средновековие, наситена с воински отряди, които кръстосват познатия свят, жените често са чужди на общността, която изследваме. В установения обред те вмъкват и донесени практики, практики от своята си общност, с което още повече объркват изследвателя или най-малкото неимоверно усложняват класификацията му.

В голяма степен това важи за предхристиянския погребален обред, обсъждан в труда. През изследвания период, VII – IX век, българското общество се намира в състояние на преход. Историческите характеристики са добре известни – преселение на българите, заселване в нови територии, смяна на социалната система, завладяване на нови територии с етнически различно население – вероятно предимно славяни, различни богове и религиозни практики в иначе една държава, местно християнско население, различни модели на поведение, различни ценности и вътре във всичко това – динамични и далеч не безкръвни процеси на консолидация на единен народ. Влиянията и объркването са неминуеми. Промените в социалната и религиозна система на обществото водят до струпване на множество разнообразни елементи в погребалния обред, иначе неприсъщи на старата традиция. Те са необходими, за да отразят промените. Те отразяват прехода. По-точно, те са характерни за прехода. Същевременно се запазват активни и някои стари практики, въпреки че мотивите за тях са позабравени или пък са отхвърлени официално. В състояние на преход обществото изпитва много по-остра нужда от закрила и много по-силни страхове. Един бог обикновено не стига – на помощ се извикват различни богове, нови и стари. Многого богове изискват различно отношение. Това неминуемо усложнява обредността. В този смисъл съвсем сполучливо е името, с което А. Калоянов определя тази епоха – епоха на двуебожие.

През изследваната епоха двата свята – светът на живите и светът на мъртвите, съществуват едновременно и безспорно. Пътят между тях е добре известен и непрекъснато оживен. По него минават умрелите членове на обществото на живите, отправени към обществото на мъртвите – естествено, а при нужда – живи герои, в търсене на изгубена любов (Орфей, Сослан, слънчевият герой от епоса на нартите, наследници на аланите) или за изпитание (Одисей, Тезей, да не говорим за Херакъл, който дори довежда за малко самия Цербер в света на живите). Описани са и случаи, когато такова пътешествие се извършва с цел морална поука на живите (жената Чойджид – Йогини от Тибет).

Пътят между двата свята е двупосочен. Пак по него се връщат не само героите. За вреда, при определени обстоятелства мъртвите безпокоят света на живите. По правило всяко общество добре познава тези обстоятелства и полага сериозни усилия, за да ги избегне. Изглежда тъкмо в това се корени и обществената нужда от система от практики, която да регулира отношенията между двата свята, между живи и мъртви. Изследванията показват, че вътре в рамките на всяко общество тази система е сравнително постоянна и едновременно с това – с разнообразни вариации на отделните си елементи. Археологически можем да изследваме практиките, да ги класифицираме, да ги сравняваме, да ги обединяваме в сродни групи, да ги противопоставяме. Изследването на задължителната им мотивация обаче извежда цялостната интерпретация и реконструкция на погребалния обред извън самостоятелните възможности на археологията. Защото далеч не винаги еднаквите резултати, в смисъл на еднаквия археологически контекст, са следствие на еднакви причини, в смисъл на еднакви мотиви. Поне в ранното средновековие.

Въпросът за имуществената и социалната стратификация на изследваното общество, е изключително сложен. Много често двата вида разслоение се смесват или се отъждествяват.

Според етнологически данни, в някои общества детето до 2 годишна възраст, жената или робът нямат душа и следователно не се превръщат в призрак. Поради това погребението им не изисква предметите, необходими за други членове на същите общности, които имат душа и могат да се превъплъщават. Очевидно в тези случаи имущественото неравенство няма никакво значение. Решаващ е социалният статус.

Наличието на инвентар може да означава, че е погребана особено опасна личност. Опасността може да е по различни причини – морална, причина за смъртта и пр. Като снабдяват мъртвеца с необходимите неща, намаляват поводите му да се връща при живите. Това също няма нищо общо с богатството приживе. Ако погребалният обред задължително изисква поставянето на съдове в гроба, например, то съдове ще има обезателно, независимо от богатството. Имуственото неравенство ще проличи, възможно, само по количеството или качеството на съдовете. Съдове ще липсват само в онези случаи, за които общността предварително знае, че не са необходими. Нарушаването на определения и задължителен за всички погребален обред нарушава и застрашава цялата останала жива общност и тя не го допуска. По тази причина в много общества действат специални погребални колегии, които следят спазването на обичая и при нужда снабдяват несъстоятелните семейства с всичко необходимо.

Отсъствието на гробен инвентар или поставянето на различни вещи в различните гробове означава преди всичко неимуществено неравенство, а диференциран подход към погребението на всеки отделен член на общността съобразно мястото, което е заемал приживе. Авторът не отрича наличието на бедни и богати в една общност, нито предполагаемия стремеж на богатите да се проявят и чрез погребалните си дарове. Във всеки случай некрополите могат да предоставят много по-сериозна информация от това, че има

бедни и богати. В тях по-добре се изследва социалната структура, която не винаги има връзка с богатството.

Имущественото състояние не е тъждествено със социалния статус. Защишава се мнението, че погребалните практики се диктуват преди всичко от социалния статус.

Отношение към набора вещи има и възрастта. Особено важен момент е инициацията. Често детските гробове показват голямо разнообразие. В някои от тях липсват изобщо вещи, други са сравнително богати. Разликите най-вероятно се дължат на това дали детето е преминало през обряда на инициация или все още не е. Така могат добре да се обяснят оръжията в гробове на момчета и накитите в гробове на момичета. В това отношение много интересно е наблюдението за културните знаци на пола, изказано от Ив. Маразов: “За архаичния човек полът е социална (културна), а не биологична категория. “Жена” или “мъж” се “прави”, а не се ражда. И това “правене” става по време на преходните ритуали, когато децата – юношите и девойките, постепенно придобиват все повече социални белези на поведението и атрибутите на съответния пол. Влизането в обществото като негов пълноправен член, което е крайната цел на тези ритуали, означава приемане на съответната социална роля – на мъж или на жена”.

Най-вероятно с възрастта е свързан и изборът на погребална практика в биритуалните некрополи – кремация или инхумация. За съжаление не разполагаме с ясна статистика на отношението кремация – инхумация и възрастта в тях. Несигурността идва от обстоятелството, че все още няма изцяло проучен такъв некропол – най-често неизвестни части са разрушени, в други случаи резултатите идват от спасителни разкопки. Не разполагаме и с достатъчно антропологически анализи. Възможно е изборът да зависи също от прехода през обряда на инициация.

ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ИЛИ БАЛКАНСКА КУЛТУРА

СРЕДА

Подробно са обсъдени два термина – Балканска култура и среда. Те могат да се заменят един с друг, защото Балканската култура е средата, в която се случва всичко, което се изследва в труда. В последните години етнолозите сполучливо поставиха *homo balcanicus* в центъра на много свои изследвания. Макар и възможно оспорван по отношение на средновековието, терминът е много необходим, за да отрази условията – средата, в която се настаняват, развиват и съхраняват славяните, а след тях и българите, като те също взимат участие във формирането ѝ. Той обхваща цялата история на културата на Балканския полуостров. Характерните черти на Балканската култура са вече познаваеми. Това е местна култура, започнала формирането си на Балканите, многосъставна, със свои принципи на развитие. Началото ѝ се губи преди новата ера – още оттогава например могат да се проследят различията, предизвикани от географските особености на Полуострова, които са валидни и до днес. Още оттогава се оформят механизмите, по които протичат културните взаимодействия между местно население и завоеватели, нашественици и колонизатори, които и да са те. Тези механизми отчетливо могат да се изучават и по време на Римската империя, и по време на Византия, и по време на Дунавска България – всъщност по което и време да си изберем.

В известен смисъл развитието на Балканската култура се прекъсва от основаването на Аспарухова България. Тя не получава завършения вид на познатите ни цивилизации, но не е и унищожена напълно от споменатото събитие. От нивото, на което успява да се развие, Балканската култура има голямо значение за формирането на българската култура, защото тъкмо тя, с всичките си богати разнообразни пластове, е предходната култура, от която се осъществява приемствеността в средновековна България. Съществува

проблем с ранната езическа култура на славяни и българи и отношенията им с Балканската култура. Те се вписват в нея, нанасят се върху нея, колонизират земите ѝ, воюват с нея – изобщо общуват с нея, по различен начин и в различна степен, в зависимост от географските райони, от времето, с което разполагат, от времето, в което се срещат с нея. Така проблемът може да бъде наречен проблем на континуитета и проблем на синтеза. Може да се изследват сходства или избирателност, или изолация от общите културни тенденции, проявени в един или друг момент от историческото развитие на Балканите. Това пък ще предизвика още един важен въпрос: за хомогенността на българския народ.

Теоретически Балканската култура може да се разглежда именно като средата, в която се разполагат всички събития, предмет на изследването. Събитията винаги протичат в конкретна среда, която трябва да бъде добре описана и разбрана, защото тъкмо тя влияе върху събитието, влиза във взаимовръзка с него и го оформя такава, каквото се явява пред нас, за да го изследваме. Придава му специфични, характерни тъкмо за него признаци. Като изследваме средата, то често ще установяваме, че конкретното събитие, което ни занимава, бележи обикновено края на далеч по-ранен и по-сложен процес. Един от многото примери за това е издаването на Миланския едикт в 313 г. и приемането на християнството за официална религия в Българската държава през 864 г. Средата е термин, свързан с пространствено – времеви континиум. За наше удобство, тя може да се разложи на различни компоненти, които да изследваме поотделно: хронологически, териториален, етнически, религиозен, социален, културен. Ако искаме, можем да открием и други. Понеже работим със и изследваме култура, непременно трябва да помним и да отчитаме и резултатите от човешкото поведение – действието на психогенния човешки фактор, който не подлежи на дефиниция, нито пък на много точна статистика. Авторът се придържа към мнението за културата

като човешко поведение. Това ще придава по-скоро вероятност на изводите, отколкото сигурност.

Подробно са разгледани хронологическият, териториалният и етническият аспекти на Балканската култура. Потърсено е мястото на различните етно - културни общности, които ще влязат в състава на българския народ – времето на заселване и взаимодействието им с културната среда, в която се настаняват. Проследени са историческите събития в северозападна, североизточна и южна България, югозападните покрайнини, Черноморското крайбрежие и Родопите. Изследвани са разликите между тях, които водят и до различия в археологическата действителност през избраната епоха. Обърнато е специално внимание на разликите в развитието на големите градове и провинцията.

НЕКРОПОЛИ ОТ IV – VII ВЕК

Известните некрополи извън териториите на големите антични градове са разделени на групи в съответствие с основната практики в тях.

Анализът на некропола в м. Стражата – Кайлъка край Плевен предоставя възможност поне за някои предположения. Той се датира към първата половина на IV – вероятно до началото на VI в. Свързва се с наскоро покръстени варвари, запазили още някои езически практики. Особено важно е заключението, че е погребвано население, чуждо на провинциалната римска култура, със стройна военна организация. Свързва се с голяма вероятност с готска или сарматска етническа група заселници. Един от елементите в него – стреховидно покриване на гробовете с тегули, прави особено впечатление. У нас се среща сравнително рядко, макар и в по-широк хронологически обхват: от първата половина на II до IV – V в. Позната е от езически некрополи с различен погребален обред, кремация (Вардим, Свищовско; Негованци, Видинско) и инхумация (Гиген, Плевенско;

Горичане, Шабленско), както и от единични гробове, разрушени при строителни дейности из България. Същият елемент е описан и в некропол на Кабиле от първата половина на IV в., свързан с готи християни според анализа на накитите, открити в гробовете.

Същата практика убедително е регистрирана и на територията на днешна Република Македония, в християнски некрополи, датирани към IV в. и отдадени на население с готски произход: Голем град Карбуница – Кичево, Задна река – с. Витолишта, от края на IV – началото на V в., Хераклея Линкестис (византийската Пелагония, днешна Битоля), от втората половина на V – края на VI в.

Практиката е описана предимно в северна България, както и в Македония – Битолско и Прилепско, в територията на провинция Македония Прима.

От това могат да последват две заключения. Готите се заселват в днешните български земи вече християни и с християнски погребален обред, макар и с повече или по-малко запазени езически практики. Това впрочем знаем и от писмените извори. И второ, готската колонизация на Балканите може да се проследи убедително и археологически, чрез съсредоточаването на готски некрополи, независимо че засега няма проучено системно готско селище от същата епоха с изключение на крепостите край Садовец, Плевенско, както и на оспорвания готски епископски център от IV – VI в. край с. Хан Крум, Шуменско.

Този преглед на различни по вид извори, които характеризират един и същ въпрос, преследва целта да се установи как описваната многократно в хрониките колонизация на определена територия от определена етническа група намира ясен археологически израз в некрополите на същата тази група. Същият резултат, при същия подход, се постига и във връзка с българската колонизация на днешна североизточна България и Добруджа. По отношение обаче на славянската колонизация не изглежда

възможно да се постигне същият резултат, поне на този етап на познание. Липсват некрополи.

Практиката да се покриват гробните ями с тегули, подпрени стреховидно, се проявява вече убедително и в района на Благоевградско. Известен е един сравнително късен християнски некропол от IX – началото на XI в., край с. Черниче – Крупник, Благоевградско.

Към известните вече некрополи с гробове, устроени по описания начин е прибавен и некрополът в местността Карагонско, Банско, датиран в IV – V в. Той е в процес на проучване от автора и тук е първичната му публикация. Общата археологическа картина в местността Карагонско предполага местно тракийско население, приело християнството в първата половина на IV век.

Християнски некрополи със стреховидно наредени тегули върху гроба са известни и от Смолянско. Публикуван е некрополът в Беден, където тази практика е добре засвидетелствана. Некрополът се датира добре в IV в. според керамичните съдове, оставени в гроба. Предложени са паралели със сродни некрополи в с. Павелско, Смолянско и Кирилово (Свети Кирилово), Хасковско.

Тази група некрополи обаче можем да свържем с местно тракийско население. Практиката на стреховидно покритие на гробовете отмира през ранното средновековие. Изключение – засега - прави некрополът в Черниче – Крупник, Благоевградско.

Приемственост в практиките може да се установи по отношение на некрополите с празни гробове. Те се разпространяват в Родопите, Източна Македония и Южна Тракия. Датират се между началото на IV в. и първите десетилетия на XX в. Обредът е изучен археологически, както е и описан добре етнографски.

Проучен е некрополът в с. Нова махала, Баташко. Той е разположен на рид над раннохристиянски манастир от втората половина на IV в. Гробовете са цистови, старателно устроени

и покрити от големи шистови плочи. Във всички гробове липсват скелети или каквито и да било кости. Предположително в тях погребенията за извършвани чрез инхумация, а обредът е християнски по обща презумпция. Три гроба са открити интактни. При последното си затваряне те са били съвършено празни, старателно изчистени и заравнени, без никакъв насип. Съдържат само гробните дарове.

Подобен некропол с празни гробове е проучен и в с. Рибново, Благоевградско. Освен сходната керамика, в него е открита и колективна находка от 19 медни монети в гърне, сечени при Констанций II между 351 – 361 и 383 – 395 г.

Към некрополите в Нова махала и Рибново са прибавени още няколко, непубликувани, в Пазарджишко и Пловдивско. Можем да уточним, че този погребален обред е практикуван в западните части на провинция Родопа през IV – V век, поне според днешните ни познания.

Съществуват етнографски документи, които имат отношение към подобен погребален обред. През 1887 г. Стойо Шишков, изследовател и отличен познавач на Родопите, разказва за района на Златоград: "... на третата година [след погребението] разкопават гроба, изваждат останките и ги турят в черквата, а след няколко дни в гробницата". Подобен обичай е описан и в Средните Родопи. Съвсем същият обичай "равнение на гроба" е практикуван до XX в. в с. Соколовци, Смолянско. В различни варианти П. Петров го открива в Източна Македония, Родопите и Южна Тракия. Не се споменава обаче под никаква форма в други територии на Балканите.

Съвпадението на териториите, в които археологически е засвидетелстван този погребален обред, с териториите, в които е познат в по-ново време от етнографски записи, дава възможност за изводи и опит за по-точна етническа или по-добре - културна характеристика. На първо място може да приемем, че става дума за един и същ обичай, с едни и същи мотиви. Освен това се изключва тълкуването на гробовете без

скелети от тази група некрополи като кенотафи. Запазените до съвременната ни епоха етнографски практики очевидно указват на един погребален обред, в който липсва основната предпоставка за устройство на кенотаф - тялото на мъртвия да не присъства *in situ*. Подбудите са принципно различни.

Разполагаме всъщност само с приблизително точна дата и сравнително ясно очертан географски район, в който археологически е засвидетелстван един погребален обред, запазен до късно според етнографските записи, в рамките на една и съща религия. Това предполага, разбира се, не само и не толкова историческа приемственост, колкото запазване на традициите на едно население, сравнително етнически или културно непроменено в развитието си.

Разбира се, и в тази група има изключения – некрополът във Васильовската планина, Ловешка област. Известен под имената Елински гробища или Латински / Русалийски – Русалски гробища, той не е проучен системно и се датира в XI – XII до началото на XIII в.

Приемственост се установява и по отношение на некрополите с гробове, оградени с каменни пръстени. Датират се от II до началото на VI в. Практиката се съблюдава както в езически, така и в християнски некрополи.

Отличителен белег на гробовете в тази група некрополи е кръговото или елипсовидно ограждане, направено от ломени или речни камъни, подредени в един ред без спойка. Вероятно можем да изведем тези пръстени от крепидите на надгробните могили, добре познати от много обширна територия. Проучен изцяло и публикуван с каталог е некрополът в квартал Веселчани, Кърджали. Той е разположен върху по-стара надгробна могила, гробовете са вкопани в насипа ѝ. По съвсем сходен начин за устроени и гробовете с инхумация в некропола от II – III в. край Вишеград до Кърджали; християнския некропол с инхумация от средата на IV – началото на V в. край с. Боровица, Кърджалийско. Сродна

практика се открива и в некрополи в с. Гела, Смолянско, Мерицлери, Хасковско и Свиленград.

Към същата група следва да се включи и един некропол от северна България – с. Драшан, Врачанско. Погребенията в него са извършени чрез кремация, като горелите кости са събирани в урна или на дъното на гроба. Диаметърът на каменните пръстени около гробовете достига 3 м. Датата на този некропол е между втората половина на II и средата на IV в.

Същият елемент в устройването на гроба – кръг от камъни, може ясно да се проследи почти до края на XX в. вече в мюсюлманска религиозна среда. Изследван е добре в късни мюсюлмански некрополи в Родопите.

Имаме всички основания да вярваме, че некрополите в тази група са оставени от население със сроден етнически произход, преживяло християнизацията през първата половина на IV в. Независимо че променя погребалния си обред съобразно изискванията на новата религия, това население запазва някои от отличителните си практики до много по-късно време. Тези практики всъщност не противоречат сериозно на новите изисквания, но добре характеризират общностите, които ги спазват. Трябва да забележим, че тези изводи се отнасят изключително за Родопите. Анализът на писмените извори, както и множеството етнографски и фолклорни записи водят до същите изводи. Родопите не преживяват бурните демографски промени, които се случват в други райони на днешна България, да спомена само Дунавската равнина. Това е ясно отразено и в некрополите, проучени в планината. Както и в много други случаи обаче и тук имаме изключение от иначе на пръв поглед добре оформената група – некрополът, проучен от Спас Машов в Драшан, Врачанско.

Подобна приемственост в практиките на погребалния обред от предхристиянската към християнската епохи не се наблюдава в други райони на българските земи. Поне засега.

СЛАВЯНСКИ НЕКРОПОЛИ С КРЕМАЦИЯ

Раннославянският езически погребален обред в българските земи не може да бъде системно описан на този етап на проучване. Археологическите извори, с които разполагаме, са недостатъчни и понякога твърде спорни.

Като безспорно славянски са обсъдени некрополите в Силистренско – Гарван – Стареца, от началото на VIII в. и Попина – Джеджови лозя, със спорна дата от средата на VIII или от VII в., както и само регистрираният, но непроучван некропол в Козлодуй, датиран във втората половина на VI в.

Подробно са разгледани пътищата на преселение, както и находищата на раннославянска керамика, известни в България. Специално място е отделено на спорния въпрос за връзката между славянско присъствие и наличието на малки лъчеви фибули.

Въз основа на анализа на различни по характер извори е направен изводът, че славянската колонизация на Балканите – и в частност в днешните български земи, се случва на етапи. Преселват се сравнително малки групи по различно време, които бързо се вписват в работещите административни и църковни системи на Византия. По-ранните некрополи, които оставят, са християнски, като например тези в Родопите, с долна хронологическа граница в VIII в. Откриваме ги и като федерати по южния бряг на Дунав, наред с всички останали етнически групи от епохата.

Отделна група съставят некрополите с кремация в Разделна, Юпер, Бабово, Блъсково и Търговище, както и няколко некропола, които не са проучени системно, но случайно от тях са известни само гробове с кремация. Традиционно те са определени като славянски.

Керамичните съдове, послужили за урни и дарове в тази група некрополи са различни от съдовете, описани и налични от некрополите в Гарван 1 и Джеджови лозя – в частите им, които съдържат само урни, работени на ръка. Можем да си зададем въпроса какво е отношението на погребалния обред в тях към биритуалните некрополи.

На базата на сравнения с безспорно славянски некрополи с кремация и биритуални некрополи е открита по-скоро близост с биритуалните некрополи. Кремация практикуват не само славяните в предхристиянската си епоха. Този въпрос е разгледан в следващата глава, при сравнението на двата обряда, практикувани едновременно в едни и същи некрополи. Различията се дължат на различните племена, колена и родове, участвали в колонизацията от края на VII в., а не на различни етноси. Тези некрополи са оставени от българско население, също както и биритуалните некрополи.

Описани са характерните признаци на славянския езически погребален обред такъв, какъвто го познаваме на този етап на проучване в българските земи.

Разпространение

Липсват достатъчно археологически данни, в противоречие с тълкуванията на данните от писмените извори.

За сега най-общо: в днешна северна България, в крепостите по Долнодунавския лимес. За южна България липсват данни за некрополи.

Дата

Втората половина на VI – VII в. За VIII в. се водят спорове.

Културна среда

Известните раннославянски паметници са разположени в ранновизантийска, федератска среда, най-често смесени с федерати от друг етнически произход. Двата проучени некропола от северна България, Гарван 1 Стареца и Попина 2 Джеджови лозя съответстват на един от културните пластове в многослойни и разноетнични средновековни селища, датирани между края на V и XI в. Урните с горели кости от

Козлодуй се намират сред три селища от VIII – X в. и два некропола с кремация от VIII – IX в., всички непроучени.

По правило средата включва късноантична керамика, метал и монети.

В южна България липсват сигурни данни.

Ако съдим по някои характеристики на некрополите от VIII – X в., в Родопите славяните се настаняват в стабилна християнска среда и сами приемат християнството сравнително бързо. Този въпрос обаче може да се разреши само след откриването и проучването на безспорен славянски езически некропол.

Брой гробове

Липсват данни.

Организация на некропола

Данните са несигурни. Изглежда гробовете са разполагани в редици или на гнезда. В гробовете се откриват от една до четири урни, подреждани една до друга. Това наблюдение е съобщено само за некропола Гарван 1 Стареца. Не са открити площадки за кремация, но е сигурно, че кремацията е извършвана извън гроба, поне в досега проучените некрополи. По правило не са насипвани надгробни могили.

Дълбочина на вкопаване на гробовете – 0,20 – 0,40 м в Попина 2 и 0,15 – 0,70 м в Гарван 1.

Погребален обред

Трупозгаряне. Горелите кости са насипвани в глинена урна или на купчина върху дъното на гроба.

Гробни съоръжения

- непокрита яма с горели кости на дъното; непокрита яма с керамична урна, пълна с горели кости, в редки случаи керамичната урна е заменена с дървено ведро; непокрита камера, образувана от каменни плочи, с горели кости на дъното; покрита камера, образувана от каменни плочи с горели кости на дъното; непокрита камера, изградена от тухли, с горели кости на дъното; непокрита яма с по-

големи размери, която съдържа няколко урни с горели кости.

За урни са използвани само гърнета, работени на ръка или с подставка. Глината е грубо омесена, с много примеси от пясък, едри кварцови зърна и камъчета, понякога счукана керамика. Повърхността е груба, изпичането е лошо, изглежда в открити огнища. Гърнетата имат най-често форма на пресечен конус, диаметърът на дъното е значително по-малък от диаметъра на устието; без дръжки. Някои урни са украсени с хоризонтални или вълнообразни линии, неравномерни, връзани обичайно с единично острие, както и ямички. Липсват релефни знаци по дъната. Гърнетата са изглеждат продукт на домашно производство. Принадлежат към типове Пенковка най-често и Прага. Присъствието на два различни типа керамика не е смущаващо, като имаме пред вид всички спорове за дата и етническа принадлежност на тези култури, както и разнообразието от различни племена, често обединявани под общото име славяни или анти.

Съдове – дар с жертвена храна.

Данните са несигурни. За Попина 2 Джеджови лозя изобщо липсват данни. В некропола Гарван 1 Стареца са описани два случая на съдове в гробове с горели кости без урна.

Гробен инвентар

Гробният инвентар по правило е много оскъден. Състои се от лични вещи на бита, семпли украшения и части от облеклото. По правило вещите са горели. Сигурно може да се направи изводът, че мъртвите са били наредени с вещите си върху кладата. После вещите са събирани заедно с горелите кости и поставяни в урна или в яма.

Гробни дарове

Липсват данни.

Животинска жертвена храна

В гробовете липсват животински кости. Според известните досега материали може да се допусне, че обичаят не е изисквал животинска попътна храна.

Животни – спътници

В гробовете липсват животински кости. Изглежда обичаят не изисква животни спътници по пътя към отвъд.

Поминални обреди

Липсват достатъчно данни. Имаме основания да мислим, че е съблюдавана практиката тризна. Документирани са купчини горели съчки непосредствено до урните (Гарван 1) или на територията на некропола (Попина 2).

Коментарии

Някои автори са склонни да приемат втора славянска преселническа вълна през VIII в., която последвала първата от VI – VII в. Изводите са направени на базата на промени в керамиката, открита в съответните ранносредновековни паметници. Тезата заслужава внимание, но са необходими още нови археологически извори, особено по отношение на некрополите.

Засега липсват повече и по-надеждни раннославянски езически некрополи на юг от Дунав, в сравнение с находките от териториите северно от реката. Най-яркият пример е некрополът в Сърата Монтеору, област Бузю, в днешна Румъния, в района на Карпатите и датиран общо в VII в. Такъв класически паметник липсва в днешните български земи. Не можем да го отдадем само на случайност или непознание. Обстоятелството подсказва ясно, че масовата славянска колонизация от втората половина на VI в., драматично описана в хрониките, заема предимно земите на Мунтения, югоизточна Трансилвания, Молдавия и северна Добруджа. На юг от Дунав се появяват по-ограничени групи, като федерати, които веднага се вписват по Лимеса, както всички останали варварски народи от епохата. Най-вероятно Дунавският лимес си остава гранична зона и за славянските племена от север.

БИРИТУАЛНИ НЕКРОПОЛИ

Биритуалните езически некрополи заемат една обширна, но ясно определена територия, легнала върху днешна североизточна България и крайбрежието на север, в днешна Румъния, по двата бряга на Долен Дунав.

Етническата принадлежност на населението, практикувало инхумация в биритуалните некрополи от тази територия се счита отдавна за изяснена. Тя е определена като българска въз основа на погребалния обред, материалната култура и антропологическите данни, както и на писмените извори. По-сериозни разногласия предизвиква практиката кремация, определяна най-често по традиция като славянска. Въз основа обаче на очевидното сходство във всички останали елементи на обреда, първа Ж. Въжарова изказва бегло и идеята за българската ѝ принадлежност. Проучването на нови сходни некрополи в последните десетилетия допринася значително за разрешаването на този много важен въпрос. В процес на разкопки са некрополите в с. Топола, Добричко, датиран към края на VII – IX в. и особено в Балчик. Резултатите от проучванията на биритуалния некропол в Балчик безспорно го определят като български, при това най-ранният от всички, известни досега на юг от Дунав. Л. Дончева – Петкова го датира около 80-те години – края на VII в. докъм края на VIII в.

Основната характеристика на погребалния обред в тази група некрополи е неговата неустойчивост. Едновременно се практикуват кремация в яма, в цистов или тухлен гроб, в урна, поставена в яма или в цистов гроб, инхумация в яма или в цистов гроб, устройват се кенотафи. При това не може да се изведе правило, задължително при устройването на гроба, дори в рамките на един и същ некропол.

Елементите на двата обреда, кремация и инхумация, като устройване на гроба, керамични съдове, използвани за урни и за жертвена храна, гробен инвентар и разположението му спрямо погребания, а вероятно и спрямо наредения върху

кладата, ако съдим по обгорените предмети при кремациите, не могат да се разграничат археологически. Много показателна е еднаквостта на съдовете. Те са от типове, характерни предимно за българската производствена традиция.

Отбелязано е също, че в изследваната територия досега не са открити и проучени езически некрополи само с инхумация, датирани към края на VII – първата половина на IX в. и свързани с българите.

Прилагането на различни практики следва да се отдаде на различни мотиви, битуващи вътре в една общност, а не на обичаите на различни народи, заживели заедно в края на VII в. Все още тези мотиви не са изяснени. Най-вероятно съчетаването им в общ погребален обред е отражение на динамичния процес на промяна в погребалните практики у българите, установен още в некропола в Нови пазар. От друга страна, българската общност не е еднородна, един въпрос, вече изследван от В. Бешевлиев и Р. Рашев. Тя преживява сложни икономически, политически и социални трансформации вследствие на дългото си преселение. В края на VII – VIII в. тя се намира в състояние на преход. У. Фидлер също разглежда хетерогенния състав на българите. Той отбелязва, че това обстоятелство не е рядко явление сред номадските народи.

В обобщение могат да се опишат характеристиките на погребалния обред в двуобредните некрополи.

Разпространение

Земите на днешна североизточна България – Шуменско, Добричко, Разградско, Варненско, по двата бряга на Долен Дунав – по десния Русенско и Силистренско, по крайбрежието на север, в днешна Румъния – Фратеци, Истрия – Капул Виилор, Изворул, Султана и други.

Културна среда

Изследваните некрополи се вписват напълно сред езическите паметници, отдадени на българската култура от края на VII –

IX в. В по-широки хронологически рамки територията, която заемат, е изследвана като естествен път между Азия и югоизточните Балкани. Варварски път, който никога не е бил напълно контролиран нито от Римската империя, нито от Византия. По този път дори до края на XIII – началото на XIV в. продължават нашествията на народи от север – узи, кумани, татари и печенеги.

Топография

Биритуалните некрополи са разположени предимно върху обширни, полегати тераси, леко наклонени от юг към север или обратно, върху равнинни места, сравнително недалеч от синхронните им селища. По правило не се използват по-стари надгробни могили. Изключения правят единичните гробове, които най-убедително се свързват с воини, но не винаги може да се посочи етническата им принадлежност, както отбелязва Р. Рашев.

Брой гробове

Обикновено са много големи некрополи, с над 100 гроба, понякога достигат до 800. Точният им брой не винаги е известен, тъй като части от тях се оказват разрушени преди разкопките.

Организация на некропола

В тях по-скоро липсва видим план на подреждане на гробовете. Не е изяснен въпросът как гробовете са били обозначавани на повърхността. Във всеки случай няма разрушаване на гробове един от друг; изключенията не са съществени. Не се забелязва обособяване на гробове по какъвто и да било признак в рамките на един некропол. Изключенията са само в смесените езически и християнски некрополи, в които е обособена християнската част. В некрополите не се натрупват могили. Не са открити местата за извършване на кремация.

Площадка за кремация е проучена само в некропола в Разделна. Той обаче не принадлежи към тази група, тъй като погребенията в него са извършвани само с кремация.

Дълбочина на вкопаване на гробовете

Най-често гробовете с кремация са по-плитки от тези с инхумация – 0,20 – 0,50 м срещу 0,40/0,60 – 1,80 м. Срещат се изключения: еднаква дълбочина на вкопаване, независимо от обреда (Бдинци: 0,20 – 1,20 м), както и групата езически гробове в некропол Варна 2, чиято дълбочина е необичайно голяма, 1,30 – 3,00 м.

Погребален обред

Общностите, използвали некропола, практикуват едновременно кремация и инхумация. Поради силно разрушените части от некрополите не е възможно да се установи кой е предпочитаният обред, нито изборът да се свърже с някакъв признак – пол, гробно съоръжение, набор от вещи, жертвена храна. Възможни са известни съмнения относно възрастта. В някои некрополи броят на децата, погребани чрез инхумация е необичайно голям, сравнен с гробовете с кремация. Същевременно в същите некрополи броят на възрастните, погребани чрез инхумация, е сравнително малък.

Рядко, но безспорно са извършвани погребения и по двата обреда в един и същи гроб, при това изглежда по едно и също време. Извършвани са погребения и само на череп. В останалите си характеристики такива гробове не представляват изключения.

Важно е да се забележи, че досега не са открити, нито проучени системно некрополи само с инхумация и със сходни характеристики на обреда.

Известни са обаче няколко некропола, в които е практикувана само кремация, но елементите на обреда им ги сближава силно с биритуалните. Това са некрополите в Разделна, Бабово, Юпер, Блъсково и Търговище.

Гробни съоръжения

Яма; цистов гроб; гроб, ограден частично с каменни плочи, покрит или непокрит с плоча. По-рядко се срещат: гроб,

ограден и покрит с тухли; яма с ниша, затворена или не с каменна плоча

Не е възможно да се извеждат правила относно отношението между гробната структура и погребалния обред, набора от вещи, жертвената храна и съдовете. Разнообразието е твърде голямо и не носи хронологическа или друга специална информация. Най-вероятно подобни отношения отдавна са престанали да бъдат задължителни в общността.

Кенотафи

Устройването на кенотафи е обичайна практика. Най-често псевдо-гробовете са облицовани с каменни плочи и липсва инвентар.

Кремация

За урни са използвани най-често гърнета от двата основни типа, характерни за епохата и за района. Изработени са от песъчлива глина на бавен гърнчарски кръг, с украса, врязана с гребен или от добре пречистена глина на крачен кръг, със сива или по-светла охра излъскана повърхност и украса от механично излъскани ивици или единични хоризонтални линии, врязани с широко острие. Често се срещат релефни знаци по дъната. И двата керамични типа принадлежат към българската производствена традиция. Общото впечатление е, че се използват предимно употребявани гърнета. От друга страна, серията в Бдинци например може да подсказва идеята, че съществува керамично производство, предназначено специално за погребение. Съдовете, открити в гробовете, са несравнимо по-малки по размери, макар да повтарят формите на гърнетата, обичайно използвани в домакинството. Липсват съдове, работени на ръка. Много рядко за урни са използвани дървени ведра с железни обръчи, кани или друг вид съдове. Понякога урните са покривани с друг съд, фрагмент от съд, плосък камък или керемиди.

Керамични съдове със същите форми и технология са оставяни с жертвена храна или напитка в гробовете, независимо от обреда. Необходимо е да се отбележи, че не се

откриват съдове с животински кости в тях. Можем да заключим, че жертвената храна е представлявала постни варива, а месото е оставяно на късове извън съдовете.

По правило липсват византийски съдове.

Не се наблюдава задължително място на съдовете спрямо погребания, нито задължителен брой. Самото изискване да се оставя жертвена храна в гроба не изглежда вече задължително.

Гробен инвентар

Не изглежда задължителен. Беден набор от лични всекидневни вещи, накити и части от облеклото. Рядко са оставяни сечива. Най-често в гробовете се откриват железни ножчета; по-рядко – оръжия и коланни гарнитури. Според разположението на вещите в гроба и спрямо скелета можем да предположим, че мъртвият е бил стъкмен и погребан с тях. Подобен извод може да се направи и относно положения върху кладата, тъй като по правило вещите в гробовете с кремация са горели. Рядко се откриват гробни дарове. Гробовете без инвентар преобладават. Изключителните богати гробове могат най-убедително да се свържат със социалния статус на погребания. Откриват се амулети: костени рогчета, пробити или непробити, животински костици или нокти, астрагали. Характерни са и за двата обряда.

Животинска жертвена храна

Не е задължителна и при двата обряда. По правило животинските късове не са горели, тъй като костите не носят следи от обгаряне. Можем да предположим, че месото е оставяно сурово. Най-често животински кости се откриват при краката на погребания. Срещат се и съществени по брой отклонения. По-рядко са оставяни цели животни, най-вероятно съобразно социалния статус на починалия.

Животни – спътници

Понякога погребаният, независимо по какъв обред, е придружаван от кон или куче. Най-често конят е жертван в самия гроб. В други случаи конят е замества

предположително само от кожата си – откриват се череп и копита. Анализът на такива гробове сочи, че с коне са погребвани най-вероятно воители с определено висок ранг в обществото. Засега е трудно да се направят изводи относно кучето: кой точно социален ранг го е изисквал и в отвъдния свят. По-рядко са оставяни и късове от кон или куче.

Инхумация. Положение на скелета

Най-честата позиция е по гръб, с изпънати крака и ръце покрай тялото.

Срещат се и разнообразни позиции на ръцете – едната изпъната, другата сгъната към ключицата или и двете ръце сгънати към ключиците.

Хокери наляво или надясно – по-често псевдо-хокери.

Антропологически характеристики

Срещат се едновременно различни антропологични типове, дори в рамките на един и същ некропол. Разпознати са европейски типове със слабо изразени монголоидни черти (Бдинци); европидни и контактни типове между европидната и монголоидната раси, българи с алански или тюркски корен (Кюлевча); българи, смесени с алано-сармати (низината на Девня); българи с монголоидни белези, тюрско-монголска расова група (Балчик).

Обичайно е практикувана изкуствена деформация на черепите, постигната чрез двойна, вероятно кожена препаска, поставяна в кърмаческа възраст и носена поне шест месеца.

Ориентация на погребване

По правило ориентацията е нестабилна. Срещат се едновременно всички възможни ориентации на погребване, както и всички възможни отклонения от основните посоки. Най-често отклоненията справедливо са отдадени на сезонните колебания. Все пак, в повечето некрополи една от посоките преобладава: север (глава) – юг, запад (глава) – изток или изток (глава) – запад.

Д. Ил. Димитров направи опит за обособяване на групи некрополи със северна или западна ориентация на погребване.

Тази теза определя три основни групи: Добруджанско – Варненска, с глава на запад, Плисковска, с глава на север и групата на българите - котраги (Черна, Варна 2). Групите се свързват с различни български племена, участвали в преселението. Напоследък обаче се проучиха нови некрополи, в които преобладава източната ориентация на погребване (Хитово). Задължително е да се отбележи също, че в някои от по-горе изброените групи отклоненията са твърде съществени, за да се приеме единна задължителна ориентация в цялата общност, погребвала в некропола. За по-точни изводи са необходими още изследвания.

Гробният инвентар и разположението му спрямо погребания, гробните дарове и жертвените животни не се различават археологически от тези в гробовете с кремация. Най-вероятно не са различни и мотивите за тези практики.

Действия върху трупа преди или известно време след погребение

Тези практики са убедително засвидетелствани. Насочени са основно към нарушаване на целостта на тялото. Преди погребение се практикува отрязване на ходилата, като частите са оставяни или в гроба, или някъде неизвестно къде. Практикува се често и завързване на краката в областта на коленете или на глезените.

Определени действия са извършвани и по време на самото погребение. Определени части от тялото са непосредствено затискани с големи камъни – главата, гърдите (= сърцето) или краката.

Очевидно съществува и практика да се разбъркват костите на целия скелет или само на части от него известно време след погребението. Действията са извършвани без да се разрушава гробът или да се разбъркват оставените в него вещи.

Тези практики се отдават безспорно на българската традиция. Най-общо мотивите им се съсредоточават около обезвреждане на мъртвия и предпазване от превъплътяването му. Към

същата група практики спада и хвърлянето на живи въглени в гроба или цялостното му опалване.

Нито една от тези практики не е задължителна. Най-вероятно подобни действия са извършвани спрямо определени членове на обществото, според ранга или поведението им.

Поменални обреди

Незадължително се съблюдава обичаят тризна. В рамките на някои некрополи се откриват горели петна или ями, пълни с въглени, примесени с натрошени керамични съдове и горели животински кости.

Етническа принадлежност

Двуобредните некрополи от тази група са оставени от българи от различни племена, съставлявали ордата на кан Аспарух.

Дата

Края на VII – втората половина на IX век.

Коментари

Българският погребален обред, изследван в тази група некрополи, представя краен етап в развитието си. Той е пример за синкретизъм, до определена степен вече безжизнен, в смисъл незадължителен в никоя от практиките си. Най-вероятно на това се дължи неестественото разнообразие на характеристиките му, както и неговата неустойчивост.

ИЗВОДИ

Водени от топографията на известните некрополи, можем да се опитаме да проследим събитията, които се случват на територията на днешна България през ранното средновековие. Археологическите и етнологическите извори, както и описанията на съвременните хроники, подкрепят предложените изводи.

От времето на Великото преселение на народите най-ясно се проследява пътят на готите и племената, които обикновено се споменават заедно с тях. Те се настаняват предимно в днешна централна северна България като федерати. Най-

вероятно огромната част от тях вече са християни – последователи на епископ Арий, макар и със запазени езически елементи в погребалните си практики. Отделни находки утвърждават археологически присъствието и на други етнически групи във византийските предели, познати добре от изворите. Жертвоприношението на славянин и българин (най-вероятно) в пещта край Плевен от края на VI – началото на VII в., както и присъствието на германи – металурзи край Самоков от края на III – началото на V в. са добри примери за това.

Големи варварски преселения, подобни на готските, в днешна южна България не се проследяват. Поне засега липсват данни за това. Напротив, изглежда там процесите протичат по-бавно или дори по-консервативно, ако съдим по запазените погребални практики. В ясно определени райони тези плавни процеси текат много продължително време, векове наред. Според сега известните некрополи, могат да се посочат земите на Родопите, Източна Македония и Южна Тракия с установения археологически и етнографски обичай *равнение на гроб* – некрополи с празни гробове. Към същия извод водят и некрополите с каменни пръстени около гробовете в Кърджалийско.

През първата половина на VI в. в крепостите по Долнодунавския лимес, в районите на днешни Силистренско и Козлодуй, Врачанско, се появяват първите славяни. Поне оттогава ги откриваме за първи път. Те също се настаняват във федератска среда. По същото време най-североизточните части на Втора Мизия и Малка Скития все още остават неколонизирани и се изживяват като естествен път, по който минават варварите от север и североизток. Славяните, заселени вече отвъд Дунав, също използват предимно този път, за да участват в разорението на тези земи. Споменати са да устройват засади в някои от крепостите, възстановени поради това от Юстиниан в средата на VI в. Много е вероятно обаче да не се заселват там дълготрайно, поради което и да не устройват там некрополи.

Събитията в Тракия протичат по различен начин. Засега липсват раннославянски езически некрополи в днешна южна България, които да указват масова славянска колонизация там през VI и VII в. Редица елементи от християнските им некрополи обаче, датирани към ранния VIII – X в., дават сериозни основания да приемем присъствието им. Те се настаняват в християнска среда, със стройна работеща църковна и административна организация и най-вероятно твърде бързо се вписват в нея. Все пак тези земи са защитна зона пред столицата Константинопол и никой не търпи размирици в двора си. С доста големи основания например можем да приемем предимно за славяни *християните в Тракия*, които оногур – българите на Тервел пленили и изклали навръх Св. Петдесетница през 713 г.

Масова колонизация на Малка Скития и източните части на Втора Мизия указва концентрацията на некрополи със сходен погребален обред от края на VII и VIII в. Анализът на този погребален обред води до извода, че е присъщ на едно нехомогенно общество. То е съставено от сродни племена, вероятно с общ произход, но с определени различия в културата си, ясно доловими археологически. Тази колонизация съвпада с описанията на българските племена, водени от кан Аспарух и основаването на Дунавска България. Засега нямаме основания да мислим, че те се настаняват в славянска среда и устройват живота и държавата си съвместно със славяните. Най-вероятно съжителството между българи и славяни в тези най-източни части на Вътрешната област да е започнало пълноценно едва с управлението на кан Крум (802 – 814) и особено след покръстването на българите при кан Борис – княз Михаил в 864 г. Един от най-драматичните моменти на това начално съжителство, което означава не само общи селища и некрополи, но преди всичко и власт в държавата, е избиването на 52-та български аристократични рода от княз Борис - Михаил и царуването на сина му Расате – Владимир (889 – 893). Изглежда с това се слага край на

силното българско управление в държавата, във физически дори смисъл. Християнската религия уеднаквява културата, поставя еднакви норми на поведение пред всички, изисква еднаква обредност. Съпротивата на българската аристокрация срещу християнството е до голяма степен съпротива срещу Византийската империя – за оцеляване на суверенната държава и за власт вътре в нея.

Един от най-важните аспекти на българското присъствие на Долен Дунав от края на VII в. е тяхната нехомогенност под общото име *българи*. Времето на появата им е добре известно, ясно се определя и археологически чрез некрополите им. Известен спор предизвиква все още краят на заселването им. Те се настаняват върху късноантично федератско население предимно с азиатски и германски произход, настанено от своя страна върху тракийски субстрат. Хрониките често ги наричат скити или хуни поради голямата византийска склонност към архаизиране. Изборът на архаично име обаче не е произволен. Следва да се използва и като указание за общност не само териториална, но и етно – културна, сходна социална организация, бит, поведение, светоглед. Тези най-източни и северни територии на днешна България продължават да приемат едни върху други сродни племена дълго след основаването на Българската държава, а народностните им имена да се обясняват едно чрез друго според приликите между тях. Интересна в този смисъл е Българската апокрифна летопис, съставена през втората половина на XI в. (Българска апокрифна летопис). Според тази ранна версия за историята на България пророк Исаия населва Карвунската земя (= Добруджа) с “третата част от куманите, наречени българи.” Преданието, създадено в християнско време, разказва как е била основана Българската държава и кой е участвал в събитието. За да обясни кои са българите, сравнява ги с приличащите на тях, но вече познати в своето си време кумани. За пълнота е необходимо да се спомене, че нашествията на печенеги, узи, кумани и татари от север продължават до самия край на XIII и

началото на XIV в. Ограничават се отново предимно в северна България и Добруджа. Старият варварски път все още не е съвсем замрял.

Така могат да се опишат разликите между Мизия и Малка Скития от една страна и Тракия – от друга. Южна България също е колонизирана от варвари – славяни, а и други племена, познати от изворите. Но те се настаняват върху различен местен етнически фон, с различно действащи структури – и резултатът е различен. С тях се случва онова, което Темистий през IV в. предрича за готите: развитието на заселените в Тракия готи ще протече така, както на галатите в Мала Азия – тях вече не ги смятат за варвари, но за римски граждани; независимо от името им те вече живеят по римските закони, имат същите задължения, участват в римската войска. Най-вероятно това се случва и със славяните до края на VII в. в Тракия, а и в Мизия, доколкото ги има. Тази реч най-просто изразява механизма, който подчинява племената, заселени върху територията на Византия и преди нея – на Рим. В това отношение традициите на Римската империя са силни. А освен всичко друго, тези земи са хинтерланд на столицата Константинопол.

Това е механизмът, по който се развива и културата в римските провинции на Балканите. Заради характерните си черти, които са вече познаваеми, тя може да се означи като Балканска култура – една местна култура, започнала формирането си в тази територия, многосъставна, със свои вътрешни присъщи принципи. Да си припомним, че етнолозите също дефинираха един *балкански човек*, *Ното Балканicus*. Създаването на Дунавска България в 681 г. прекъсва естественото развитие на Балканската култура. Но дотам, докъдето успява да се развие, тя има голямо – основно значение за формирането на българската култура, защото именно тя е предходната култура с всичките си разнообразни пластове, от която се осъществява приемствеността в средновековна България. Езическа България не е хомогенна в

културата си. След покръстването обаче, след края на IX в. вече няма сериозна реставрация на езичеството като практики. Няма и значителни демографски промени и заселвания на етнически разнородно езическо население, които да променят хода на развитие на средновековната християнска култура. Християнството е постановено като единствена държавна религия. Към това решаващо обстоятелство следва да прибавим още едно, не по-малко важно и отправено към същия резултат – третото решение на Народния събор в Плиска през 894 г. – Прѣложение кънигъ, постановило приемането на славянския език и писменост за официален и литургичен в държавата.

Българите преживяват покръстването. Това е археологически засвидетелствано в християнските части на големите некрополи в северна България, започнати като езически: Варна 2, Топола, Добричко, Долни Луковит 1, Плевенско от началото на IX – X в., Галиче, Врачанско от VIII – X в. Появяват се и християнски некрополи с много силни езически елементи в практиките на обряда, които безспорно се свързват с българските традиции: Девня 2, може би най-езическият от всички християнски некрополи, известни досега, Дуранкулак, Добричко, датирани към средата на IX – края на X в.

През X в. се появяват и християнски некрополи, в чиито практики не могат да се доловят етнически предхристиянски традиции: Българево, Добричко, Каварна 1, Шабла. Те са устроени върху тракийски надгробни могили. Този избор на място за погребване е добре познат от южна България от дълъг хронологически период – от началото на VI в. - Могила I в Хасково до средновековието, например в района на Чаталка, Старозагорско към XII – XIV в.; също от тракийските могили при с. Невестино (старо Кадин мост), Кюстендилско и Долно Сахране, Старозагорско. Това обаче е обширна тема за друго изследване.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Събран и обработен е целият публикуван материал, свързан с езическите некрополи в българските земи от VII – края на IX в.
2. Изработени са общи критерии, които да организират и съпоставят известните данни за погребални практики в ранното средновековие в България.
3. За първи път е представен анатилтичен каталог на ранните некрополи в България.
4. Изработена е дефиниция на погребален обред.
5. Анализирано е влиянието на географския фактор за културното развитие на Балканите и в частност на българските земи.
6. Обосновано е практикуването на различни погребални обреди в рамките на едно и също общество.
7. Определени са характеристиките на езическите погребални обреди на славяни и българи.

ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Sur la population du haut Moyen Age habitant le site pres du village Durankulak, departement de Tolbuhin. – In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia 1987, 83 – 92
2. За някои средновековни погребални обичаи в Родопите. – В: Акти на Втори международен конгрес по Българистика. Т. 6. София 1987, 301 – 312
3. Средновековни некрополи. – В: Дуранкулак, отг. ред. Х. Тодорова. Т. 1. София 1990, 111 – 149 (студия)
4. Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen. – In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 9, 1993, 5 – 39 (студия)

5. Scythia Minor – Dobrudža: an Uncontrolled Barbarian Road. – In: *Miscellanea Bulgarica* 11, Wien 1997, 9 – 15
6. Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Батак. – *Археология* 2, 1993, 36 – 47
7. Характеристики на ранносредновековните некрополи по българското черноморско крайбрежие. – *Археология* 1, 1995, 33 – 40
8. За хан Расате или в плен на традицията – В: *Проблеми на прабългарската история и култура* 4 – 2, София 2007, 147 – 152
9. Исторически бележки или Балканска култура. – В: *България, земя на блажени... In memoriam Professoris Iordani Andreevi*, Велико Търново 2009, 587 – 625 (студия)
10. Characteristics of the Gothic Necropolises in the Balkans. (Bulgaria and Republic of Macedonia). – *Готите III*, София 2011, 224 – 229
11. Славянский языческий погребальный обряд в болгарских землях: основа для сравнения. – В: *Русь в IX–X вв.: общество, государство, культура*. Москва, 2014 (под печат)
12. Редовни публикации на резултатите от проучванията на раннохристиянския некропол в Карагонско, Банско в АОР